

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ГРЕЦЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ ТА ПЕРЕКЛАДУ**

ГРЕЦЬКИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

**За загальною редакцією
Юлії Лабецької**

**Маріуполь
МДУ
2021**

5.6 ФОЛЬКЛОР ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

Приазовські греки – вихідці з Криму, які в 1778-1780 р. переселилися в Північне Приазов'я, де заснували м. Маріуполь та 21 село. Їхня історія має чимало драматичних, а часто й трагічних сторінок, але попри всі негаразди, незважаючи на гоніння, переслідування та заборони, греки Приазов'я змогли зберегти свої звичаї, обряди, фольклор, а найголовніше – зберегти мову своїх предків, і все це – знаходячись протягом багатьох століть далеко від історичної батьківщини і при відсутності писемності. Інша річ, що мовою предків сьогодні володіють переважно люди дуже похилого віку, яких залишилось небагато.

Слід зазначити, що термін «приазовські греки» поєднує дві етнічні групи, кожна з яких має свою мову, особливості побуту й культури [50, с. 385]. Перша група – еллінофони, друга – тюркофони. Відповідні етноніми «румей» та «урум» мають спільне походження від назви Візантії як нового Риму – Ρώμη. Дослідження мови грецьких етнічних груп відомими лінгвістами ХХ століття А. Білецьким, Т. Чернишовою, О. Гаркавцем вказують на те, що більше половини маріупольських греків говорить на своєрідних діалектах, які іноді виділяють у самостійну мову – румейську, споріднену новогрецькій, яка відноситься до індоєвропейської мовної сім'ї. Дослідники (Д. Спірідонов, М. Сергієвський) розподіляють її на 5 мовних груп (говірок), залежно від ступеня побутування слів тюркського і арабського походження [61] Інша їхня гілка – уруми – користується говірками, які тісно примикають до різних говірок тюркської мовної групи. Урумські говірки, після їх детального вивчення, сучасний мовознавець О. Гаркавець розподілив на 4 групи у порядку наростання огузьких елементів [13]. Незважаючи на такі різкі відмінності у мові, урумів і румеїв об'єднує своєрідне почуття етнічної і культурної спільності, приналежності до грецького етносу. Зараз як уруми, так і румеї називають свою мову грецькою: екзоетнонім “греки” перейшов на позначення мови, чому сприяли контакти з іншомовним оточенням.

Вивчення народнопоетичної творчості однієї з малих етнічних груп, що населяють Україну, є особливо актуальним у світлі необхідності збереження їхньої культури та мови. Відомо, що фольклор не може лишатися в законсервованій формі, адже з плином часу змінюються умови його побутування, його носії, їхні потреби та їхнє ставлення до усної традиції. У грецьких селах Приазов'я ситуація ускладнюється ще й тим, що, крім соціальних змін, протягом останнього століття відбулися значні мовні зміни. Дослідники вказують, що протягом трьох поколінь відбувся мовний зсув (language shift) щодо ролі першої (рідної) мови; тобто батьки людей, що сьогодні перебувають у похилому віці, володіли російською пасивно, або розмовляли нею з труднощами, тоді як сьогоднішня молодь має таке ж відношення до грецького діалекту [100, с. 35].

Перші зразки фольклору румеїв було опубліковано в історичному нарисі Ф. Хартахая «Християнство в Криму» (1864) і книзі В. Григоровича «Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные

побереж'я Дніпра и Дністра» [19]. У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. проводились експедиції з вивчення історії та культури грецької меншини Приазов'я. Збиранням та вивченням фольклорного матеріалу займалися Д. Спірідонов, К. Костан, І. Соколов. Але у 30-х рр. цю роботу було згорнуто, дослідників було репресовано і багато з зібраних матеріалів нині вважають загубленими для науки [2, с. 29]. Фольклорні дослідження було поновлено уже у 50-х рр., насамперед працівниками і студентами Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, які із 1953 до 1977 р. провели низку діалектологічних експедицій з вивчення румейських говірок Приазов'я, насамперед на основі фольклорного матеріалу. Урумський фольклорний матеріал у 1951 р. записували співробітники Ленінградського державного університету під керівництвом С. Муратова, а наприкінці 70-х – початку 80-х рр. О. Гаркавець проводив польові дослідження в урумських селах Донецької області, приділяючи увагу дослідженню фольклорної традиції. Також слід зазначити внесок у справу збирання грецького фольклору дослідників-ентузіастів О. Ксенофнтової-Петренко, О. Ашла, Р. Харабадот та ін. 1976 року Е. Хаджинов опублікував статтю «З історії фольклору південного Донбасу», в якій висвітлюється історія збирання народної творчості румеїв та урумів, робиться огляд публікацій зразків їхнього фольклору за період більш ніж 100 років [65].

Аналіз основних жанрів фольклору греків Приазов'я було зроблено К. Костан (1932), Т. Чернишовою (1960) (еллінофони) та О. Гаркавцем (1999) (тюркофони). Так, дослідники фольклору греків-еллінофонів (румеїв) приділяють особливу увагу жанрові пісні й казки, а дослідники усної словесності греків-тюркофонів (урумів) – жанрові казки, анекдоту, колядки, загадки, паремії, скоромовки й тахма (гумористичні фрази, переважно римовані).

Дослідити сучасний стан речей у грецьких селах Приазов'я мала на меті фольклорно-етнографічна експедиція, яка була організована в 2006 р. на базі Маріупольського державного гуманітарного університету. Під час експедиції було обстежено грецькі села Стила, Ялта, Урзуф, Константинополь, Улакли, Малоянісоль, Велика Новосілка, Богатир, Старий Крим, Сартана (мешканці цих сіл є носіями різних говірок румейського та урумського діалекту). Пропоновану статтю присвячено дослідженню фольклорної ситуації, що склалася в сучасних грецьких селах Приазов'я: рівня збереження усних традицій, умов побутування різних фольклорних жанрів, зокрема пісні, прислів'я і казки. Окремим завданням є аналіз існуючої літератури з даної проблематики, а також огляд зафіксованих у різних збірках зразків народної творчості греків Приазов'я.

Учасників експедиції у багатьох селах зустрічали піснями, у деяких селах виступали самодіяльні народні колективи, до репертуару яких входять як народні, так і стилізовані під народні авторські пісні (колективи сіл Малоянісоль, Велика Новосілка). Багато греків та грекинь виконують обрядові й ліричні пісні. Зокрема, слід відзначити талановитих співачок М. Попову (с. Малоянісоль), що заспівала пісні «Орфано» («Сирота»), «Мана» («Мати»), «Иртъан дугкуша» («Прийшла війна»), А. Аджавенко (с. Урзуф) з піснею про трьох братів що сваталися, Т. Богадицю (с. Сартана) з весільною піснею. Чоловіки з с.

Малоянісоль виконали новорічні колядки. Зазвичай інформатори охоче погоджувалися заспівати пісню і намагалися пригадати якомога більше пісенних творів. Отже, наші спостереження щодо рівня збереження народнопоетичної творчості свідчать, що найпопулярнішим, отже, найбільш збереженим серед приазовських греків є жанр пісні. Х. Христу, дослідниця мови греків-еллінофонів («кримськоазовський грецький діалект» у її термінах), також зазначає добре збереження в середовищі приазовських греків пісенних традицій, які, поряд з лайливими словами і привітаннями, підпадають під визначення усталеної форми і не потребують вільного володіння мовою (діалектом) [100, с. 35]. М.М. Гайдай робить огляд пісенного фольклору греків Приазов'я у статті, що міститься у збірці праць, присвячених фольклору етносів України [11]. Дослідник спирається на записи відомого українського фольклориста-музикознавця і збирача народних пісень М.П. Гайдая, зроблені у 1930-1932 рр. на Маріупольщині. Аналізується багатий жанровий склад грецьких народних пісень Маріупольщині, зазначаються виконавці.

Паремії (прислів'я, приказки) інформатори наводять досить рідко. Це, напевно, пов'язане з тим фактом, що цей жанр має чітко виражену ситуативну обумовленість, тобто поза контекстом паремії майже не вживаються. Однак, деякий матеріал все ж таки вдалося зафіксувати.

Як відомо, немає такої сфери в житті народу, яка б не знайшла відображення в іскрометних і мудрих прислів'ях та приказках. В них яскраво відтворений не лише характер, але й побут, звичаї, уподобання, історія народу, - все, чим сповнене людське буття. Ці перлини людської мудрості рідко просто констатують якийсь факт, вони рекомендують, застерігають, схвалюють, засуджують, повчають. Прислів'я та приказки є одним з найдавніших жанрів фольклору. Румеї називають їх "паромиис" та "ритыс" [34], уруми – "аталал сӱзлери" та "тахмах" [14].

Ми погоджуємося з дослідниками, які зазначають, що мова румейських прислів'їв архаїчніша порівняно, наприклад, з мовою їхніх казок, а найдавніші румейські прислів'я мають свої витoki у давньогрецьких пареміях, підтверджуючи концепцію походження румеїв [68].

Урумські прислів'я, найдавніші з яких відчутно наближені до східної традиції, відрізняються надзвичайною образністю, метафоричністю, але важко перекладаються на українську або російську мову. Щодо перекладу румейських прислів'їв, М. Хорош пропонує поділити їх на три групи, відносячи до першої такі, що мають аналоги в російській або українській мові і легко перекладаються на ці мови. До другої групи він відносить прислів'я, що не мають аналогів, але до яких можна дібрати смислове значення, еквівалент. І нарешті третю групу складають прислів'я, що не мають аналогів у російській та українській мовах [43, с. 43].

Кількість прислів'їв, зібраних під час експедиції є невеликою, тому що мало хто з мешканців сіл зумів пригадати їх. Так, у с. Стила музиканти місцевого ансамблю О. Малай, Є. Тамянов та Т. Попов розповіли три прислів'я румейською мовою, інші жителі не змогли пригадати прислів'їв або розповідали дитячі забавки (Д. Гайчева). У с. Малоянісоль стараннями Г. Шаблинської, шкільної

вчительки, у музеї зібрано 11 прислів'їв. Ще 5 прислів'їв повідомив викладач МДГУ С. Янковський, які він почув від своєї тітки М. Галалу. У селі Урзуф зі слів С. Кудокоцева, колишнього вчителя, було записано 7 прислів'їв, і ще 10, які він почув від інших жителів села, було включено у його книгу "История села Приморское (Урзуф) 1779-1979 гг.", видану у 1978 р. до 200-річчя села [25]. Також активну роботу зі збору фольклорного матеріалу веде місцевий краєзнавець М. Аджавенко. У селі Велика Новоселка не вдалося записати прислів'їв від інформаторів, але місцевий житель М. Хорош опублікував 202 румейські прислів'я з перекладом на російську мову [43]. Не пригадали прислів'їв і респонденти в селі Сартана, але всі зауважували, що збором народної мудрості займався місцевий поет, найстаріший у Приазов'ї, Л. Кір'яков. Дійсно, у 1993 р. у співавторстві з іншим поетом Д. Патричей він опублікував збірку, яка містить тисячу прислів'їв та приказок приазовських греків [34]. Це єдине на сьогодні видання такого масштабу. Щодо урумських прислів'їв, жителі сіл Богатир (В. Барлова) та Улакли (О. Шашкова) навели кілька прикладів. Велику кількість прислів'їв урумською мовою, зібраних в селах Приазов'я наводить О. Гаркавець у своїй фундаментальній праці «Уруми Надазов'я» [14].

Якщо розглянути всі прислів'я, записані під час експедиції (а їх разом із музейними матеріалами близько 40), вони практично не повторюються. Прислів'я "яблуко від яблуні недалеко падає" представлено у кількох румейських селах, але в різних варіантах (слід зауважити, що всі прислів'я графічно фіксувалися за системою А. Білецького, окрім варіантів, наведених у книзі С. Кудокоцева): *Мила ста милья макра дъен пай* (яблуко від яблуні далеко не йде – Стила), *Т'миля та мила макра дъен та питати* (яблуня яблука далеко не кидає – Урзуф). Це ж саме прислів'я зустрічаємо у М. Хороша (Велика Новоселка) – *Мил ахт милья макра дъен кадвен*, та у Л. Кір'якова – *Ту милу ах т млэя ти пилы с эна марея*. Для порівняння: у новогрецькій мові прислів'я звучить так: *То μήλο κάτω απ'τη μήλιά θα πέσει* (яблуко під яблуню впаде).

Цікаво, що інше прислів'я, записане в тому ж селі Стила, – *нас тынус т'амакс касиш, ту нун трагодъ трагудъас* (на чиєму возі сидиш, того й пісню співаєш, або в перекладі інформаторів – "с кем поведешся, от того и наберешся"), у с. Малоянісоль зустрілося у варіанті *нас тус амакс пайс, тон-с трагудъы лес* (на чиєму возі їдеш, того й пісню співаєш), а у с. Улакли О. Шашкова повідомила урумський варіант цього прислів'я, який у перекладі українською звучить "на чийй арбі їдеш, того й пісню співаєш". Те ж прислів'я наводять М. Хорош – *нас тынст манджар катъыс, кот трагодъ трагудъас* (на чиєму возі сидиш, того й пісню співаєш) та Л. Кір'яков – *нас тунс амакс катъыс, туко-т то трагодъ на лэй-с* (на чиєму возі сидиш, того пісню і співай).

Записане в с. Урзуф прислів'я *т люк т мали'т міталазт, а таксът ден міталазь* (вовк шерсть міняє, а характер залишається) має подібний варіант у М. Хороша: *джанавар (ту люку) мали-т маталаст, адетт йох* (вовк міняє шерсть, але не звичку). У Л. Кір'якова у якості підступної тварини виступає змії: *то фидъ металаз то дъерма-т, ма ми металаз та адэтя-т* (змії міняє шкіру, але не змінює звичок) або: *ту фидъ пимен фидъ – мону металаз ту дъерма-т* (змії залишається змієм, лише міняє шкіру).

У прислів'ях засуджуються лінь, дурість, недбалість, хвастливість, злість: *Катья мэра дъен эн Пасха* (Великдень не кожного дня – Малоянісоль), *Т хулы мэля чи мирас* (злість мед не роздає – Малоянісоль), *Стично т хуляро стома де пай* (порожня ложка до рота не йде – Урзуф).

У багатьох прислів'ях йдеться про незаперечний авторитет батьків у родині, вихваляються розум, працьовитість, справедливість: *Фукрис мана, патэран, тья дъыс-на дуня пула* (слухай матір, батька, довголітнім будеш на землі – Урзуф; для порівняння (у Л. Кір'якова): *Тыс тун тата-т ки т мана-т метра, атос тья эш сайму ах дъафту-т та мкра* (хто на батька та матір зважає, той отримає повагу своїх дітей); *Фасули то фасули юмонны та сакули* (квасолина до квасолини наповнюється мішок – Малоянісоль); *Кало на канис, кало дранас* (роби добро – будеш бачити добро – Стила; для порівняння (у М. Хороша): *кала на камс, кала врышкис* (гарними справами гарно зустрічають, або дослівно: роби добро, добро знайдеш).

Отже, зазначаємо, що незважаючи на існування окремих зібрань та видань прислів'їв та приказок, праці аналітичного характеру, які б дозволили дослідити насамперед мову, якою вони написані, мовні засоби, символіку тощо, відсутні. Також цікавим був би порівняльний аналіз прислів'їв, як місцевого характеру (між різними селами Приазов'я), так і з перлинами мудрості грецького, турецького, українського, російського народів.

Жанр казки має значно вужче побутування в усній словесності сучасних приазовських греків, ніж, скажімо, пісня. Це явище є закономірним з кількох причин: по-перше, функціонування казки тепер обмежується лише дитячою аудиторією, а переважна більшість дітей сучасних етнічних греків України не володіють діалектом. Тому деякі інформатори наводять суто слов'янські казки, які вони чули або читали російською: «Колобок», «Теремок», «Курочка ряба».

По-друге, казка, що є переважно прозовим жанром, має значно меншу кількість механізмів самозбереження, ніж пісня та інші римовані твори, що мають певну ритмічну організацію.

По-третє, знов-таки зауважуємо, що необхідною передумовою вільної розповіді казки є активне володіння мовою, а кількість активних носіїв діалекту серед греків Приазов'я дедалі меншає, стрімко відбувається мовний зсув. Так, одна літня жінка з с. Константинополь пригадує лише назву казки, яку вона чула в дитинстві – «Аслан, Хаплан і Харахуш» («Лев, Тигр і Мавпа»), але не може згадати ані її сюжету, ані навіть як перекладається її назва.

По-четверте, дитинство інформаторів, що є носіями грецької культури, припало на важкий період 1918-1950 років, коли зовнішні чинники (війни, напружена політична ситуація, репресії, голод і т.п.) не сприяли побутуванню й розвиткові традиційної усної словесності серед представників однієї з нацменшин СРСР і, за словами С. Росовецького, призвели до руйнації традиційної селянської культури [54, с. 11]. Багато інформаторів, які народилися у цей період і теоретично можуть володіти діалектом, повідомляють, що не знають ніяких казок, адже їхнє дитинство було важким або через смерть одного з батьків, або через те, що вони мусили працювати з раннього віку, не ходили до школи, батьки були «неграмотніє» тощо.

Й остання, але не менш важлива причина згасання казкової традиції в грецьких селах Донеччини, – це відповідність до загальної тенденції занепаду традиційної словесності в добу новітніх технологій, прискороного ритму життя й глобалізації. Ця тенденція відчутна навіть у межах останніх 50 років: Т. Чернишова, що досліджувала урзуф-ялтинський новогрецькій говір під час експедиції 1953 р. зазначала наявність у цих селах великої кількості людей, що знають казки і вміють добре їх виконувати [68]. Нам же пощастило почути казки всього від кількох людей, хоча кількість обстежуваних сіл була значно більшою, ніж у Чернишової.

Проте, деяку інформацію щодо побутування казки в обстежуваних селах нам вдалося зібрати. Частина респондентів, навіть тих, що не можуть пригадати конкретних казок, повідомляє, що у дитинстві вони чули казки грецькою, хто від матері, хто від батька, а хто від бабусі чи дідуся. Про роль чоловіка у донесенні до дітей традиційної уснопоетичної творчості та інших мудроців Г. Чердаклі 1957 р.н. з с. Велика Новоселка каже, що взимку, коли менше господарської роботи, в той час як жінка пораяється на кухні, чоловік є вільним і може займатися вихованням дітей: розповідати їм повчальні казки, вчити лічби тощо. Невелика кількість інформантів можуть коротко переповісти зміст казок, які вони чули в дитинстві, російською. Так, вони переповідають зміст жартівливої казки анекдотичного характеру «Три мисливці», фантастичної - «Про 12-голового змія, що пожирав красунь», дидактичних – «Про те, як помирав святий», «Про маленького Ісуса» та «Про білого бичка», побутової - «Про трьох братів, що одружилися». Одна інформаторка розповіла, що у дитинстві вона пасла корів і часто чула казку «Про білого бичка», за допомогою якої її вчили, що якщо вона загубить корову, її буде покарано. Характерно, що казки з героями-релігійними постатями не є антиклерикальними, а, скоріш, повчальними і пропагують християнські моральні та етичні цінності. Інформатори пригадали також казки про тварин, такі як «Про вовка», «Теремок» тощо.

Професійних казкарів ми, звичайно, не зустріли, але 4 інформатори погодилися виконати казку перед збирачами: двоє румейською і двоє урумською мовою, один чоловік і три жінки. Цікаво, що один із інформаторів на прохання пригадати якусь казку переповів зміст поширеної серед приазовських греків пісні «Вай курциц». Характерний приклад активного носія грецького фольклору – вже згаданий нами С. Кудокоцев із с. Урзуф, який багато років працював учителем у місцевій школі. У свою друковану на машинці книгу про історію рідного села він помістив зразки місцевого фольклору, зокрема, дві грецькі народні казки з перекладом російською: «Бешсалхимс» і ще одну казку без назви, але сюжетом подібну до «Попелюшки». Взагалі, роль працівників освіти в процесі запису та збереження пам'яток усної народної творчості в грецьких селах Приазов'я є дуже важливою, бо саме вони знають ситуацію зсередини, розуміють необхідність своєчасної фіксації слідів духовної діяльності людини, проводять методичну, копітку збирацьку роботу на місцях. Особливо слід відзначити з цього приводу Г. Шаблинську (с. Малоянісоль), яка заохочує своїх учнів виявляти інтерес до фольклору рідного краю й записувати пісні, казки, приказки насамперед від своїх дідусів та бабусь. Вражає також завзятість і

відданість своїй справі Г. Намитчанюк (с. Старий Крим), яка особисто веде фольклорні та етнографічні розвідки в селі, а весь зібраний матеріал віддає до шкільного музею. Також рукописні або друковані на машинці фольклорні матеріали зберігаються в селах Ялта (казка «Любов до трьох апельсинів» ялтинською грецькою говіркою з паралельним перекладом російською мовою) й Сартана (казки з репертуару славнозвісного грецького казкаря П. Ксенофонта, записані Е. Хаджиновим і наведені у перекладі російською мовою: «Злодії-святі», «Син цариці і син батрачки»).

Не можна обминути увагою й факт існування кількох збірок, до яких включено казки: це, насамперед, збірка казок румейською мовою, що вийшла за редакцією Л. Кір'якова [26], досить велике зібрання грецьких казок урумською мовою у фольклорній збірці О. Гаркавця [13], кілька казок у збірці «Пирнешу астру» [49], віршований варіант казки «Жебрак і півень» у «Записках історико-філологічного товариства Андрія Білецького» [23], 11 віршованих казок А. Шапурми, який спирався насамперед на народну творчість [69] та кілька казок у додатках до російського видання «Греки России и Украины» [17]. Всі ці казки надруковано кириличним письмом, за системою, запропонованою А. Білецьким. У Греції також видано зразки румейського фольклору, в тому числі кілька казок, нашими колишніми співвітчизниками О. Ашла [80] й К. Папуш-Журавльовою [95].

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що на сьогодні в грецьких селах Приазов'я взагалі ще існують умови для фіксації народнопоетичної творчості їхніх мешканців, як науковцями, так і збирачами-аматорами, але треба квапитися. Також прийшов час на основі фольклорно-етнографічного матеріалу зробити його узагальнення й спробувати розв'язати низку цікавих проблем, пов'язаних з особливостями розвитку традиційних жанрів грецького фольклору у відриві від метрополії, а також простежити вплив на нього народної творчості східних слов'ян.